

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
СЕКЦИЯ „ПОМОЩНИ ИСТОРИЧЕСКИ НАУКИ И ИНФОРМАТИКА“

ДЕСИСЛАВА ВЕЛИНОВА КОСТАДИНОВА

**РАЗВИТИЕ НА ПОМОЩНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ НАУКИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД
ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА. ИСТОРИОГРАФСКИ И БИБЛИОМЕТРИЧЕН
АНАЛИЗ.**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ в
научна област: 2. Хуманитарни науки**

професионално направление: 2.2 „История и археология“

**научна специалност: История на България (Помощни исторически науки и
информатика)**

Научен ръководител:

Проф. д.и.н Валери Стоянов

Членове на научното жури:

Проф. д.и.н. Манчо Веков

Доц. д.и.н. Пенка Пейковска

Проф. д.и.н. Стефка Петкова

Проф. д.и.н. Трендафил Митев

Доц. д-р Стефан Андреев

София, 2019

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита от научния състав на секция „Помощни исторически науки и информатика“ при Института за исторически изследвания към Българската академия на науките на разширено заседание, проведено на 31 януари 2019 г.

Дисертацията се състои от **предговор, увод, пет глави, заключение и библиография в общ размер на 354 страници.**

Публичната защита ще се състои на **05.06.2019 г. от 12.00 часа**

В заседателната зала на Института за Исторически изследвания към БАН,

София, бул. „Шипченски проход“, № 52, бл.17.

Материалите по процедурата са публикувани на интернет страницата Института за исторически изследвания при БАН, (<http://ihistory.ihist.bas.bg/>).

Увод

Изследването „Развитие на помощните исторически науки в България след Втората световна война. Историографски и библиометричен анализ.“ обхваща хронологическата рамка от края на Втората световна война до настоящия момент.

Както историческата наука като цяло, така и помощните исторически науки като нейна съставна част имат многовековен период на съществуване. На практика тяхното изучаване в България датира от последните години на Възраждането и се засилва в периода след освобождението на България от османско иго. Макар и бавно, развитието им продължава по възходяща линия и до избухването на Втората световна война достигат равнището на сродните им науки в по-напредналите държави.

Както Балканските войни 1912-1913 г. и Първата световна война 1915-1918 г., така и Втората световна война 1941-1945 г. предизвикват сериозно сътресение в хода на тяхното развитие. След Втората световна война развитието на помощните исторически науки в България преминава през два рязко обособени исторически етапа: първият обхваща времето от 1944 до 1989 г., а вторият от 1990 г. до настоящия момент.

През първия период най-голямата пречка произтича от създадения тоталитарен режим, който налага цялостно преустройство на общественopolитическия живот на страната по съветски образец. През втория – въпреки връщането на страната към системата на политическия плурализъм, трудностите произтичат от настъпилата финансова стагнация.

Всичко това дава своите негативни отражения върху развоя на разглежданите в труда помощни исторически науки, но не довежда до тяхното ликвидиране. Това на практика е и невъзможно, тъй като потребностите от постиженията на всяка една от тях не само за историческата наука, но и за по-широкия кръг от българската общественост, проявяваща интерес към историческото минало на нашия народ продължава да бъде не малка.

Всяка една от разглежданите в труда помощни исторически науки има свое определено място и строго разграничени отличителни черти. Общото между тях е, че не само са отражение на равнището на историческата наука, но и че допринасят за по-нататъшното развитие на българската култура. В това се състои и тяхната голяма заслуга.

Научни методи

В изложението на дисертационния труд съм се придържала към два научни метода – тематичния, тъй като обект на внимание са група традиционни помощни исторически науки, макар че поради големия им брой е невъзможно да се обхванат и разгледат всички подробно. На второ място е използван хронологичният подход, поради обстоятелството, че се изследва развоят им в един определен исторически период – от края на Втората световна война до настоящия момент. С всяка изминала година хронологическите граници на този период се разширяват и в дадения момент надхвърлят повече от седем десетилетия. През това време, както историческата ни наука като цяло, така и помощните исторически науки преминават през два етапа: първият – от края на Втората световна война до началото на радикалните промени в страната в края на 80-те години на миналия век и вторият – след 80 –те години до днес.

Цел на дисертационния труд.

Всеки народ има свое историческо минало – по-голямо или по-малко. В това отношение не прави изключение и българският. Според досега господстващото мнение в историческата наука, българската държава води своето начало от края на VII в. В последните няколко десетилетия тази теза се оспорва от не малък кръг историци. Дискусиите по този въпрос със сигурност ще продължат и за в бъдеще и в това няма нищо неестествено. Едно обаче е сигурно, че след подписването на мирния договор между България и Византия от 681 г. вече няма никакво колебание за съществуването на българската държава. Този факт означава, че българите имат зад гърба си повече от 13 века своя държава и са един от малките народи, които успяват да не изчезнат от политическата карта на Европа, въпреки големите сътресения които изживяват по време на византийското и особено на османското владичество.

След края на Руско-турската война 1877-1878 г. България отново се появява на политическата карта на Европа, а след признаването на независимостта ѝ през 1908-1909 г., се превръща и в равноправен субект в международните отношения.

Задачата на историческата наука е да изследва развитието не само през периода, през който съществува българската държава. Неин дълг е да изучава и богатата история на българските земи преди създаването на самата държава, а тя също се простира в много векове назад във времето.

Изучаването на цялото това голямо историческо наследство е задача на историческата ни наука. Сама тя със средствата, с които разполага, не би могла да се справи с тази толкова трудна задача, ако не използва постиженията както на други сродни науки – икономическа, филологическа, езиковедска и пр., така и на различните помощни исторически науки.

Изследователите, занимаващи се с тези науки, са единодушни, че наименованието „помощни“ е условно и не отразява тяхната роля и значение. За това някои са склонни да ги наричат „основни“, „специални“ и пр.

За нас е меродавно становището изразено на някои международни научни исторически форуми, които се придържат към наименованието „помощни исторически науки“.

Между историците липсва единомислие и по въпроса за броя на помощните исторически науки. И това съвсем не е случайно. Това произтича най-вече от обстоятелството, че някои от тях, причислявани към тази категория, в резултат на по-активното си развитие преминават към категорията на самостоятелните. Това се отнася най-вече до археологията, за която има създадени отделни катедри както в Софийски университет „Св. Кл. Охридски“, така и в някои от провинциалните български вузове – Велико Търново, Шумен и Пловдив.

Изучаването и развитието на помощните исторически дисциплини е една от важните задачи на българската историческа наука. Познаването на техните постижения улеснява по-широко обхватното изучаване на сложния и противоречив път на историческия процес в България. Помощните исторически науки предоставят неимоверно широки възможности за използване на разнообразна изворова база, на която историческата ни наука се е опирала до сега, опира се и ще продължи да се опира и за в бъдеще. Без извори не може да се пише история. Тук обаче не става дума за извори изобщо, а за такива, които внимателно са проучени и е доказана тяхната автентичност и значимост.

Обзор на литературата върху помощните исторически науки в България.

Тъй като дисертационният труд има историографски характер, тук, в автореферата, ще се ограничим да обърнем внимание само на някои от по-особените отличителни черти на литературата, посветена на разглежданите помощни исторически науки. По-конкретното представяне на техните постижения е направено при проследяването на разволя на всяка една от тях в уводната и другите глави на дисертационния труд.

Погледнато в по-широк план, в литературата се откриват няколко отличителни черти в тяхното развитие. На първо място следва да се посочи обстоятелството, че както през възрожденската епоха, така и в първите едно-две десетилетия след Освобождението, интерес към тях проявяват предимно представители на чуждестранната славистика – руска и западноевропейска. Причината за това е, че специалистите в тази област са лица с високо образование, придобито в престижни университети, което им позволява да притежават необходимата професионална подготовка. Това обстоятелство им позволява да подлагат на специална обработка откривани от тях или от други лица различни документални източници, отнасящи се до историята на средновековна България. Благодарение на това историческата наука се обогатява с достатъчно исторически свидетелства, което дава възможност за осветляването на не малък брой събития в съществуващата историческа книжнина.

На второ място – преобладаващите занимания с помощните исторически науки на представители на чуждестранната историческа наука продължава и в първите едно-две десетилетия след Освобождението на България от османско иго до и след откриването на първото висше училище в София (1888 г.). Постъпилите в него преподаватели освен на преподавателска, се отдават и на изследователска дейност.

На трето място – липсва център, който да координира и направлява изследователската дейност на български учени, а още по-малко – тази на чуждестранните. Поради тази причина почти всички те се занимават с една или друга помощна наука или с отделни проблеми от тях в зависимост от своите лични научни интереси и предпочитания.

Четвърто – промяна в тази картина не настъпва и през XX в., както до войните от 1912-1913 и 1915-1918 г., така и след тях.

Пето – въпреки тези обстоятелства, до избухването на Втората световна война са постигнати и не малко сериозни резултати в усилията за откриване на нови документални източници.

Структура на дисертационния труд.

Изследването се състои от предговор, увод, пет глави, заключение и библиография.

В **предговора** е обоснована значимостта на помощните исторически науки в процесите за осветляване на различните аспекти при изучаването на едни или други събития от средновековната българска история. По-нататък следва кратък преглед на съществуващата литература за тях, появила се след края на Втората световна война. Накрая, посочени са и главните цели, които са обект на внимание в дисертационния труд.

За съжаление, поради големия им брой, в дисертацията не би било възможно разглеждането на всяка една от тях и затова е отделено внимание само на част от помощните исторически науки, които могат да покажат нагледно, но в общи линии, състоянието им като цяло през разглеждания период. А те са: палеография, османска палеография и дипломатика, нумизматика, сфрагистика, глиптика, генеалогия, историческа метрология, историческа география и картография.

Уводната глава е посветена на развоя на всички помощни исторически науки, предмет на дисертацията, до преди избухването на Втората световна война. Изложението започва с *палеографията*, към която има най-голям интерес от чуждестранните и българските изследователи-слависти. Причина за това е фактът, че като пръв славянски център на славянската култура през средните векове, по-голямата част от оцелялата от тези векове книжнина е писана на славянски, т.е. на старобългарски език. На второ място, бидейки в непосредствено съседство с Византия, в българските земи се намират и твърде много оцелели гръцки документи, които също така са важен източник за средновековната история не само на България, но и на Югоизточна Европа.

В палеографията се открояват два големи периода – възрожденски и следосвободенски. През първия доминират почти изцяло изследвания на представители на чуждестранната славистика – руска и западноевропейска. Особено голям е приносът на руските слависти, на които се дължи не само откриването на нови извори, които позволяват по-нататъшното осветляване на редица събития от средновековието, но и тяхната палеографска обработка, за да бъдат те годни за ползване от историците – изследователи на българската история. На второ място, не малка част от тези ръкописи представляват важен извор и за историята на самия български език.

Документалните славянски източници са разделени на две големи групи според това на каква азбука са писани – *глаголица* или *кирилица*. В дисертацията не се взема отношение по големия спор, който се води от лингвистите в продължение на много десетилетия относно въпроса коя от двете азбуки е съставена по-рано – глаголицата или кирилицата. Този спор продължава и в наши дни, очевидно ще продължи и през следващите години. Никой чуждестранен изследовател обаче не си позволява дързостта да оспорва мястото и значението на България като пръв славянски книжовен център, както и голямата роля на Преславската (през Първото българско царство) и на Търновската (през Второто българско царство) книжовни школи.

През епохата на Възраждането от българска страна доминира преди всичко интересът към писмените извори. Потребността от тях се усеща още през втората половина на XVIII в. Пръв авторът на „История славянобългарска“ осъзнава факта, че не може да се пише история без извори и сам разказва какви усилия е положил за събиране на такива не само из книгохранилищата на някои от светогорските манастири, но и че за целта дори пътувал вън от пределите на Османската империя. Благодарение на издирените от него документи той се оказва един от най-осведомените българи на своето време за миналото на нашия народ.

Примерът на св. Паисий Хилендарски е последван от негови съвременници в лицето на иеросхимонах Спиридон, св. Софроний Врачански, Васил Е. Априлов и особено от родоначалника на организираното националнореволуционно движение – Г. С. Раковски. Доказателство за това са някои негови трудове, които той пише за лица и събития от нашата история.

Разбира се, както „История славянобългарска“, така и съчиненията на посочените други възрожденски дейци нямат научен характер, но и авторите на последните не са гледали на себе си като на кабинетни учени. Целта, която са си поставяли със своите трудове е събуждането и укрепването на етническото самосъзнание на българския народ. Погледнати от тази гледна точка, може определено да се каже, че те са изпълнили блестящо своята задача.

През възрожденската епоха единствен школуван български историк е проф. Марин Дринов. Той по щастлива случайност получава високо образование в Русия. Научните му интереси са насочени към историята на южните славяни, сред които са и българите, и техните взаимоотношения с Византия и други държави. Както св. Паисий, така и той, при написване на своите съчинения полага големи усилия за издирването на извори. За целта посещава редица страни и в продължение на години събира материали в най-големите европейски библиотеки.

За разлика от своя предшественик, той придобива и съответната професионална подготовка за обработване на стари ръкописи, чието използване му позволява да се запознае с не малка изворова база, отнасяща се до редица лица и събития от историята на южните славяни през средните векове.

В същото време именитият български учен прави и нещо уникално. Натрупал богат опит като палеограф, през 1870 г. подготвя специално „Ръководство“ за издирване и съхраняване на стари ръкописи от различните краища на българските земи, оформено като Писмо до българските читалища. Този факт свидетелства между другото за това какво голямо значение е отдавал той на домашните извори, макар и толкова оскъдни за средновековната българска история. Поради липса на подготвени изследователи, професорът се осланя най-вече на учителите и читалищните дейци, които по онова време били най-образованите люде в България. Поради тази причина той насочва своето „Ръководство“ именно към тях.

След Освобождението на България от османско иго към палеографията насочват своето внимание и някои български учени. Това са най-вече преподаватели във Висшето училище в София (дн. Софийски университет „Св. Кл. Охридски“), които наред с преподаване се заемат и с изследователска дейност. Тяхна е идеята за учредяване на една Археографска комисия (1906 г.), която започва да издава „Българска старина“, списание, просъществувало до средата на 20-те години на миналия век. В него обаче се съдържа повече информация за новооткрити документи, отколкото за начините на тяхната палеографска и последваща обработка.

Със събиране на стари ръкописи се заема Васил Кънчов, който в края на XIX и началото на XX в. предприема пътувания из различни селища на Македония. За голямо съжаление, в началото на XX в., като министър на просвещението в кабинета на д-р Стоян Данев, той пада убит поради една нелепа случайност и с това се прекъсва толкова ценната му издирвателска дейност, която навярно е щял да продължи и през следващите години.

Малко по-късно с подобна дейност се заема и Йордан Иванов, професор в Софийския университет. Издирените от него различни исторически свидетелства са публикувани своевременно от него и днес служат като първокласен извор за изследване историята на Македония.

След въвличането на България в Първата световна война (1915-1918 г.) към Щаба на българската армия са привлечени група университетски преподаватели и други специалисти, които са командирани в Македония, Беломорска Тракия и Добруджа със задача да се запознаят със състоянието на тези области. Паралелно с изпълнението на това задължение, някои от тях се занимават и с издирване и събиране на стари ръкописи, които също представляват богат извор за историята българския народ.

В периода до войните от 1912-1913 и 1915-1918 някои от преподавателите в Софийския университет като Любомир Милетич, Беньо Цонев и др. се отдават на издирване и описване на стари ръкописи, съхранявани в Рилския манастир и други книгохранилища в страната. С такава дейност те се занимават и в периода между двете световни войни. По такъв начин те

правят достойно на историческата и езиковедската общност в страната не малък брой източници от това, което е оцеляло през изминалите столетия.

За времето след покоряването на българските земи от османските нашественици (в края на XIV в.) по разбираеми причини важно място придобиват османотурските документи, а те са писани на арабица. След края на Руско-турската война 1877-1878 г., поради преустановяване дейността на османската администрация, много от тези документи са изнесени в Турция. Някои от тях, които остават в свободното Княжество, са повече или по-малко в повредено състояние. Поради тази причина като една от първите задачи пред създадената в София Публична библиотека (дн. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“) е поставена задачата за събиране и съхраняване на документи от този произход. Благодарение на положените усилия до края на XIX и началото на XX в., след Истанбул и Кайро, София се превръща в едно от най-богатите средища на османотурски документи.

Наред със събирателската дейност в края на XIX и началото на XX в. се пристъпва и към преводи на части от тези документи от лицата, възглавявали Турския отдел (в Софийската публична библиотека, преименуван по-късно в Ориенталски). Един от първите, които се заемат с такава дейност е Диаманди Ихчиев. Макар че е знаел добре османотурски език, поради липса на специална подготовка, неговата работа не се посреща добре от интересуващите се лица. Д. Ихчиев и неговите наследници се заемат с описанието на съдържащите се в библиотеката османотурски документи. Първ, който се опитва да разшири кръга на издирвателската и събирателска дейност е младият д-р Иван Димитров, който освен владееенето на османотурски език, притежавал и известна библиографска подготовка. За голямо съжаление той загива като доброволец на фронта и обработването на османотурските документи отново се проточва още доста време, докато с тази дейност не се заемат Гълъб Д. Гълъбов и Петър Миятев. Скоро обаче избухва Втората световна война, която се отразява негативно на тяхната дейност. Една от големите причини за това е обстоятелството, че по време на бомбардировките над София от авиациите на Великобритания и САЩ силно пострадва и самата Публична библиотека в столицата.

В **уводната глава** е отделено значително място и на състоянието и развитието на *нумизматиката*, като помощна историческа наука. До избухването на Втората световна война тя е причислявана към археологията, поради обстоятелството, че самите нумизматични находки са правени най-вече при извършване на спорадичните археологически разкопки в различните краища на българските земи.

Към отделните находки на монети първоначално проявяват интерес също чуждестранни изследователи в лицето на братя Шкорпил, Вацлав Добруски и пр.

Изследователите на тази дисциплина и на археологическата практика в страната са единодушни в своите становища, че истински родоначалник на нумизматиката в България е Никола Мушмов, въпреки че той не е имал нито историческо образование, нито археологически познания. Приет е като административен служител в Археологическия музей в София в средата на 90-те години на XIX в. Много скоро обаче любопитството му е привлечено от съхраняваната в музея нумизматична сбирка, която през следващите години непрекъснато се обогатява с нови и нови монетни постъпления. Постепенно любопитството му прераства в сериозен интерес, поради което той пристъпва и към тяхното проучване. За целта непрекъснато се консултира с най-видните по онова време представители на българската историческа наука – В. Златарски, Г. Кацаров, Б. Филов и др. В навечерието на избухването на Балканската война Н. Мушмов изненадва българската общественост с

обнародвания от него каталог на български монети, в който е включил намиращите се не само в Археологическия музей, но и във от него нумизматични находки, някои от които са били дори частно притежание на различни лица у нас и в чужбина.

През 1924 г. Н. Мушмов издава нов каталог на монетите, като включва и издирените и известни до тогава средновековни печати. И двете издания се посрещат с голямо внимание от българската историческа и археологическа общност. Ласкави отзиви за изданията се появяват не само от В. Н. Златарски и други учени, но и от самия Б. Филов, който е бил известен със своята сдържаност при подобни случаи.

Поради избухналите войни от 1912-1913 и 1915-1918 г. Н. Мушмов получава назначение в Археологическия музей като нумизмат едва след края на Първата световна война. Тази длъжност той заема до 1932 г., когато поради влошено зрение е принуден да се пенсионира. Заниманията с проучването на нумизматични находки обаче продължава до края на живота си (1942 г.). Освен като изследовател, Н. Мушмов поставя началото на една рубрика в „Известията на Археологическия институт“, в която редовно информира не само историците и археолозите, но и по-широкия кръг от българската общественост с новопостъпилите или новооткрити у нас и в чужбина отделни монети и цели монетни съкровища.

През последния период от своята дейност нумизматът работи заедно с по-младия си колега Тодор Герасимов. За разлика от него последният е историк по образование и междувременно специализира археология в Германия.

В продължение на цяло десетилетие младият изследовател се учи от богатия опит на своя учител и продължава неговото дело до излизането на България от Втората световна война. Наред с публикациите си за отделни монети и монетни съкровища, той продължава да води и започнатата от Н. Мушмов рубрика в „Известията на Археологическия институт“ за новонамерени отделни монети от други лица в различните краища на България. По този начин не само археологическата общност, но и по-широк кръг от лица получават възможност да бъдат информирани за нови открити нумизматични находки в страната.

Т. Герасимов продължава събирателската и изследователската си дейност и в годините на Втората световна война, колкото и условията за подобен род дейности да не са били благоприятни. Малко известен факт е личната заслуга, която той има за спасяването на нумизматичните и други експонати, съхранявани в Археологическия музей, след като и неговата сграда пострадва от извършените бомбардировки над София от авиацията на Великобритания и САЩ.

Макар че България разполага с един от най-старите източници за средновековните български владетели („Именникът на българските ханове“), *генеалогията* като помощна историческа наука до избухването на Втората световна война е дело повече на лица-просопографи, които се занимават с изучаване на фамилиите на средновековните български владетели – В. Н. Златарски, П. Ников, П. Мутафчиев, Г. Д. Баласчев, В. Киселков и др. Разбира се, интересът към родовете датира от още по-рано. Добре известно е, че сам авторът на „История славянобългарска“ съветва своите съвременници да знаят не само своя език, но и род. Такъв интерес е налице и от някои други видни възрожденски дейци, но той е по-скоро любителски, отколкото научен.

От другите помощни исторически науки известно развитие получава *историческата география* и то благодарение на факта, че една от първите специалности, застъпени в единственото висше училище в България е географията. В тази област най-големи изяви има

Анастас Иширков, чиито научни интереси са твърде широки. Тъй като през второто десетилетие на ХХ в. във връзка с участието си във войните от 1912-1913 и 1915-1918 г. България претърпява чувствителни промени на своите граници, ученият насочва погледа си към по-новата история на България. Благодарение на големия му авторитет като географ, той е канен от тогавашните управляващи за експерт при сключване на мирните договори от 1913 г. (в Букурещ) и 1919 г. (в Ньой).

Разбира се, голямата ерудиция на професора не спомага ни най-малко за справедливото решаване на проблема за географските граници на България, по простата причина, че при определянето им решаваща дума са имали не научните аргументи, а волята на победителите, сред които не е България.

Ученият преживява тежко наложените несправедливи договори на България и това е една от причините, довели до влошаване на здравословното му състояние в началото на 30-те години на миналия век. Той е принуден да се оттегли от преподавателската си дейност в Университета и привлича за свой заместник по-младия географ Жеко Радев. Научните интереси на последния са повече към геоморфологията. По време на Първата световна война той придружава А. Иширков в научната му експедиция в Македония и това му позволява да обогати и своите познания за историческото минало на тази географска област. За съжаление, обаче, той неочаквано умира през 1934 г., изпреварвайки своя учител, поради което щафетата на Иширков е поета от други двама млади географи – Димитър Яранов и Иван Батаклиев. Първият от тях се занимава повече с проблемите на физическата география. В навечерието и по време на Втората световна война погледът му е насочен към съдбата на Вардарска и Егейска Македония. Сътрудничи редовно на сп. “Македонски преглед“. Известно време е и секретар на Македонския научен институт в София. През 1942 – 1944 е културен аташе в Будапеща, което го откъсва от преподавателската и изследователската дейност.

Звездата на втория изгрява първоначално като краевед. През 1923 г. издава своя монографичен труд „Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед, 1923“, който е едно своеобразно продължение на съчинението на известния възрожденски краевед Стефан Захариев. Монографията привлича веднага вниманието на А. Иширков, който скоро след това го поканва за асистент по география в Университета.

Постъпил в престижното висше учебно заведение, Ив. Батаклиев се отдава на активна преподавателска и изследователска дейност. Като изследовател разширява кръга на своите научни дирения. В продължение на едно десетилетие публикува редица съчинения за съдбата на редица други краища на България, предимно в Родопите. В навечерието и по време на Втората световна война вниманието му също е привлечено от Южна Добруджа и Беломорието.

Общият извод, който се прави в уводната глава е, че в периода до началото на Втората световна война, въпреки сериозните сътресения, които изживява страната особено в годините на двете Балкански войни и Първата световна, при всяка една от включените в труда помощни исторически науки е налице едно макар и не голямо, но в последна сметка възходящо развитие. Всяка една от тях се стреми да достигне и да се доближи до равнището на сродните им в по-напредналите европейски държави.

С **Първа глава** се поставя разглеждането на помощните исторически науки от края на Втората световна война до наши дни. Този период неусетно обхваща вече повече от седем десетилетия. През това време цялостното общественостановителско, стопанско и културно развитие преминава през два големи етапа: първият, от преломната 1944 до края на 80-те и

началото на 90-те години на миналия век. Вторият се простира от радикалните промени, извършени през споменатите няколко години до настоящия момент.

Първият се характеризира с тотално преустройство на българската историческа наука на основите на идеологията на новата управляваща партия – БКП. Това се налага поради обстоятелството, че след войната страната ни попада в съветската сфера на влияние. Не се спираме на отражението на преустройството във вътрешнополитическия и стопанския живот, а само в областта на науката. В тази насока то също никак не е малко. В дните и месеците след 9 септември 1944 г. се пристъпва към известно прочистване на старите преподавателски кадри на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“. Под предлог, че били „фашисти“ част от тях са отстранени от висшето учебно заведение. Сред тях попадат и редица историци, географи и филолози, сред които Иван Дуйчев, Веселин Бешевлиев, Димитър Яранов, Иван Батаклиев и др.

На второ място, пристъпва се към коренно преустройство на Българската академия на науките по образа на Академията на науките на СССР. Начело на БАН застава проф. Тодор Павлов, виден функционер на БКП.

Една от най-важните стъпки в извършените промени в БАН е създаването на научни институти, сред които е и Историческият институт. Първоначално в него функционира само една комисия за събиране и издаване на исторически извори за българската история. Но този факт е сам по себе си твърде знаменателен, тъй като той показва какво голямо значение се отдава на изворите като градиво за написване на историята на България.

През следващите няколко години в Института за история възникват и първите секции за проучване на родната ни история през различните исторически епохи. Комисията за изворите обаче остава непокътната и тя продължава своето съществуване като секция не само през първия, но и през втория етап на цялостното развитие на страната. Благодарение на това са издадени поредица от томове на гръцки, латински и турски извори, които днес съставляват една истинска съкровищница, без която не може да мине нито един изследовател на българската история през античната и средновековна епохи.

Както в довоенния, така и в следвоенния период *палеографията* е една от помощните исторически науки, която привлича погледа на голям брой изследователи. Разбира се и тя има своите трудни моменти. Поради липса на подготвени кадри в тази област на първо място се ангажират специалисти от довоенния период. Сред тях най-видно място заема Иван Дуйчев. Известно е, че в първите няколко години след войната ученият преживява тежки моменти – отстранен е от университета и е принуден да се занимава с най-различни странични дейности, докато успее да се върне отново на научното поприще. Първата му сериозна публикация е трудът „Рилският светец и неговата обител“, който се появява през 1947 г. Освен богатата изворова база, която авторът използва, за да очертае жизнения път на светеца, впечатлява и обстояният историографски преглед на публикациите, посветени на същия светец от неговите предшественици от довоенния период – Евтим Спространов, Любомир Милетич, Иван Гошев и особено Беньо Цонев, към който се отнася с особена почит и уважение.

Дейността на големия учен се разраства особено много след назначаването му на работа в Института за история при БАН. На първо време е причислен към секцията за изворите, където взема активно участие в издаването на гръцките и латинските извори за българската история.

Паралелно с Ив. Дуйчев работи и Маньо Стоянов, който от 1945 г. е назначен на щат в Народната библиотека „Иван Вазов“ – гр. Пловдив. От 1948 г. до пенсионирането си през 1973 г. е сътрудник в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, където се занимава с проучване на стари ръкописи и книги.

Към проблемите на палеографията се насочва и Христо Кодов. Това става малко по-късно, тъй като непосредствено след 9 септември 1944 г. той също като Иван Дуйчев е репресиран и работи на различни неподходящи места. По-голямата част от времето си прекарва като преподавател по църковнославянски език в Духовната академия (дн. Богословски факултет при Софийския университет „Св. Кл. Охридски“). Едно от най-солидните му постижения е изданието на Енинския апостол (заедно с проф. Кирил Мирчев – известен познавач на историята на българския език). Трябва да вметнем, че споменатият средновековен писмен паметник е открит в изключително повредено състояние. И само богатата ерудиция на двамата изследователи им позволява не само да го възстановят, но и да го подложат на обстойна палеографска обработка, благодарение на което посоченото издание е превърнато в един от най-значимите източници за средновековната българска история през XI в.

През 1964 г. заедно със своя колега Маньо Стоянов, Хр. Кодов прави пълен опис на старопечатните книги, намиращи се във фонда на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ при спазване на високите палеографски изисквания. Няколко години по-късно издава самостоятелно опис на старопечатните книги, съхранявани в Централната библиотека на Българската академия на науките.

От началото на 50-те години на XX в. се пристъпва към подготовка на млади кадри както в системата на БАН, така и на Софийския университет. Това става по пътя на аспирантурата (дн. докторантура). Един от първите е Божидар Райков, който провежда цялата си изследователска дейност в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Първоначално той работи с по-старите изследователи – М. Стоянов и Хр. Кодов. С втория от тях издават описи на старопечатни книги, намиращи се в библиотеката на Зографския манастир „Св. Георги“ в Св. Гора. Към тях е привлечен и Стефан Кожухаров – един от най-добрите познавачи на средновековните музикални източници.

На Б. Райков принадлежи и една от първите публикации върху палеографията като помощна историческа наука, намерила място в т. 1 на поредицата „Помощни исторически дисциплини“ (1979 г.).

Малко по-късно, в средата на 80-те години на миналия век, отново с Хр. Кодов (и с привлечането на Б. Христова), издават отделен опис на славянските ръкописи, намиращи се в библиотеката на Рилския манастир. Изданието е съпътствано с обстойни палеографски бележки и коментари, което също го превръща в надежден източник за историята на България.

Заедно с Екатерина Дограмаджиева, Б. Райков издава през 1981 г. т.нар. Банишко евангелие – ръкопис от XIII век, съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, писан на пергамент. Предполага се, че е открит в землището на с. Баница, Врачанска област, откъдето идва и неговото име. Ръкописът съдържа четирите евангелия и църковен календар (месецослов) със славянски названия на месеците, в който са отбелязани празниците на света Петка Търновска (14 октомври), свети Иван Рилски (19 октомври), цар Петър (30 януари), св. Константин (Кирил) Философ (14 февруари) и св. Методий (6 април). Украсено е с плетенични заставки и инициали, рисувани с червено мастило. В заставките

пред евангелията на св. Лука и св. Йоан заглавията са писани на гръцки език с кирилица и тази особеност подсказва вероятността ръкописът да е бил създаден в среда, където са били достъпни гръцки (византийски) ръкописи или е имало контакти с гръцки книжовници.

Освен като изследовател, Б. Райков взема активно участие и в дейността на Археографската комисия към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, възобновена през 70-те години на миналия век по инициатива от Ив. Дуйчев и оглавена от него. След смъртта на последния Б. Райков е издигнат и за ръководител на същата. Поради настъпилите обаче сътресения в страната в края на 80-те и началото на 90-те г. работата на комисията е на практика прекъсната. Опитът да бъде активирана в първата половина на 90-те г. под ръководството на Васил Гюзелев не дава положителни резултати. Без да бъде закрыта, тя на практика остава в пълно бездействие.

Паралелно с Б. Райков работи и Боряна Велчева, дългогодишен преподавател в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“. Едно от върховите ѝ постижения като археограф е издаването на Добромировото евангелие – старобългарски паметник от XII в. Заедно с това тя е и първата изследователка на ръкописите, съхранявани в библиотеката на Троянския манастир.

Както Б. Райков, така и тя полага известни усилия в дейността по археографската и палеографска обработка и издаването на старобългарски ръкописи. За целта става инициатор за провеждане на две конференции (в края на 70-те и началото на 80-те г. на XX в.), след които обаче работата в тази насока също замира. Б. Велчева обаче не прекратява изследователската си дейност и през 1988 г. публикува своята докторска дисертация, посветена на проучванията на глаголицата в балканските страни.

С проблемите на палеографията се занимават и други специалисти. Сред тях е Елена Коцева, също дългогодишен преподавател в Софийския университет „Св. св. Кирил и Методий“. В това отношение заслужава да се отбележи статията ѝ, посветена на палеографските особености на кирилските ръкописи от X – XIII в., публикувана в поредицата „Помощни исторически дисциплини“ (1981 г.). Авторката хвърля светлина върху различните варианти на буквите и заглавията, на големите и малките инициали, които позволявали да се проследи сложният път на даден ръкопис.

Показала е и влиянието върху кирилските ръкописи от страна на гръцката и византийската писмени системи и пр.

Аксиния Джурова е известен специалист в областта на средновековната история и литература, славянското и византийското средновековно изкуство и славянската кодикология. От научното ѝ творчество в дисертацията е отделено внимание на няколко нейни публикации. Първата от тях е посветена на известния Томичов псалтир – илюстриран ръкопис от времето на цар Иван Александър (1331-1371 г.), смятан за едно от най-значителните произведения на Търновската книжовна школа. Състои се от 304 листа хартия, чиито водни знаци датират от около 1360 година. Съдържа Псалми, девет библейски песни, евангелската притча за добрия самарянин и Акатиста на света Богородица. Правописът му следва установените от патриарх Евтимий езикови правила. Заедно с това, украсен е и със 109 цветни миниатюри, с няколко цветни заставки и с множество орнаментирани заглавни букви. На места в полетата на страниците му са запазени указания на гръцки език, предназначени за художника-илюстратор, който явно не е разбирал български. Носи името на своя откривател – сръбския учен Сима Томич. Предаден на съхранение в Държавния исторически музей в Москва. Ролята на А. Джурова се състои в това, че го публикува. С обстойните езиковедски и

палеографски бележки и коментари, тя го превръща в един от най-новите източници не само за Второто българско царство, но и историята на българския език през XIV в.

На А. Джурова принадлежи и едно от първите изследвания за влиянието на ръкописната традиция върху българските ръкописи в епохата на Асеневци, когато се водят активни преговори с Римокатолическата църква за приемане на унията като тактически ход за уреждане на българския църковен въпрос в началото на XIII в. Статията ѝ е публикувана в поредицата „Помощни исторически дисциплини“ (1991 г.).

Особен интерес от палеографска гледна точка представлява следващата статия на А. Джурова, посветена на писмовните материали и инструменти за писане. Оказва се, че не само при османотурските документи, но и при писаните на славянски (старобългарски език) важна роля играят не само материята, на която са писани, но и с какви средства са писани.

Джурова е инициатор и активен участник в съставяне на описи на славянски ръкописи, съхранявани в Самоков, един от големите центрове на духовния живот у нас през епохата на Възраждането и в библиотеката на Ватикана. Първият труд е издаден съвместно с Вася Велинова, а вторият – с Кр. Станчев и М. Япунджич.

От по-голямо значение са документите, открити във Ватиканската библиотека, където достъпът на специалистите от Източна Европа доскоро не беше особено лесен по разбираеми причини. С тези две издания А. Джурова става достоен продължител на делото на Л. Милетич, Б. Цонев, Ив. Дуйчев, Хр. Кодов и др.

Много години А. Джурова отделя на Центъра „Ив. Дуйчев“ и превръщането му в едно от най-важните средища за ръкописи от значение за средновековната ни история. От намиращото се в него богато книжовно богатство на гръцки език, тя издава един отделен том в Солун (1994 г.). По този начин тя ги прави публично достояние не само на гръцките, но и на медиевистите от други страни, които проявяват интерес към родната ни история.

Не малко усилия авторката отделя и на издаването на византийски извори за българската история и тяхното влияние върху славянската (старобългарската) писмена традиция.

След Ив. Дуйчев, А. Джурова е един от малкото изследователи, занимавали се с проучване на украсата на славянски източници (имаме предвид един кирилски палимпсест, открит от нея също във Ватиканската библиотека, която тя публикува през 2002 г.).

Свой принос като палеограф има и Мариана Димитрова, работила известно време като сътрудник в Института за история при БАН – секция „Помощни исторически дисциплини и информатика“ с публикацията си „Из кодиколожко-палеографската проблематика на среднобългарските ръкописи (Ръкопис Q. п. 1 56 - ГПБ "Салтиков-Шчедрин")", поместена в поредицата – „Помощни исторически дисциплини“, т. 4, 1986 г.

Втора глава е посветена на *османската палеография и дипломатика*. Обособяването на тази помощна историческа дисциплина в отделна глава (вън от палеографията) е продиктувано от голямото значение на османотурските документи за българската история. Това не е случайно, тъй като в продължение на близо пет века България се намира в пределите на Османската империя с всички произтичащи от това последствия. Основната документация е тази на османските власти, като се започне от султана и великия везир, и се стигне до местните административни органи – светски и духовни.

След края на Втората световна война и в областта на тази помощна историческа наука се наблюдават същите явления и процеси, както и в областта на палеографията. В първите следвоенни години продължават своята дейност османистите от довоенния период Гълъб Д.

Гълъбов и П. Миятев. Първият от тях отново продължава преподавателската си дейност по османотурски език в Софийския университет. Това обстоятелство предопределя и главните му занимания. Съсредоточава се в обучението на студентите по османотурски език, преподава и османотурска граматика. След създаването на секцията по изворите към Института по история при БАН (дн. Институт за исторически изследвания), е привлечен в екипа за издаване на турските извори за българската история, чиято основна дейност е издирване, подбор и превод на османотурски извори. Паралелно с това се занимава с изследователска дейност. В една от първите си публикации след края на Втората световна война разглежда въпроса за поземлената собственост в Османската империя и по-специално, нейните същностни черти в българските земи (1946-1947 г.).

От палеографска гледна точка по-голям интерес представлява документалното му издание „Протоколите на софийските мюфтии през XVI-XVII в.“, което той публикува на немски език в Мюнхен (1960 г.). Томът е снабден с подробен палеографски коментар на включените документи. Пак от гледна точка на османската палеография привлича вниманието и следващото документално издание на Г. Д. Гълъбов – „Османотурски документи“ (1965 г.). С богатото си съдържание този труд представлява важен източник и за историята на българските земи в периода на османското владичество.

Краят на Втората световна война заварва П. Миятев като директор на Българския институт при Университета в Будапеща и преподавател по българска история в същия университет. През 1945 г. се завръща в България и получава назначение като преподавател по унгарски език в Софийския университет, на която длъжност остава до 1947 г. С научноизследователска дейност започва да се занимава след преминаването му към Българската академия на науките – отначало в Архивния отдел, после в Архивния институт и в Института за история. В периода 1964-1971 е завеждащ секция „Извори“ в Института по балканистика при БАН. През по-голямата част от живота му като изследовател вниманието му е привлечено към унгарски и немски документи. Като османист е привлечен вероятно, в работата по документалното издание „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд“ (1952 г.), в което обработва включените османотурски документи.

Най-трайна следа в османската палеография през разглеждания период оставя **Борис Недков**, завършил ориенталистика в Берлинския университет (1941 г.). След завръщането си в България е назначен в Ориенталския отдел на Народната библиотека в София, където работи до 1955 г. Привлечен е в колектива за издаване на документи за Априлското въстание от 1876 г. и главно в т. III на изданието, в което са включени голям брой османотурски документи. Негово дело е и изданието „Турски документи за въстанието в Шумен през септември 1875 г.“ (1956 г.). Заглавието на труда не е съвсем точно, тъй като през посочената година няма такова отделно въстание в България. В случая става дума за едно надигане на група дейци във връзка с подготвянето на Старозагорското въстание от 1875 г. По-важен обаче е фактът, че Недков е успял да издери османотурски документи за това въстание.

Б. Недков е автор и на статия за процеса срещу Васил Левски, включена в сб. „Велик и безсмъртен“ (1963 г.), която привлича вниманието с факта, че е написана от автор, който познава добре османотурската документация.

Като специалист по османска палеография Б. Недков си спечелва авторитет най-вече с монографията „Османотурска дипломатика и палеография“, ч. 1, 1966 г.; ч. 2, 1975 г.

Проблемите на османската палеография заемат втората част на труда. На първо място авторът се спира на въпроса за материята, на която са писани османотурските документи.

Тъй като тези документи се пишат във време, когато пергаментът като материя за писане вече е излязъл от употреба, за тях се използва друга материя – хартията. До построяването на фабрика за производство на хартия в Османската империя, хартията се е внасяла от други държави и най-вече от близката Венецианската република.

Преди да бъде използвана за писане, вносната хартия се подлагала на известна обработка чрез намазването ѝ със специално приготвена глеч. Тази процедура била наложителна, за да ѝ се придаде известна жилавост, която да не позволява разливането на мастилото.

Що се отнася до цвета, обикновено бил предпочитан белият, но паралелно с него били използвани и други, като жълтеникавият.

Не била без значение и дебелината на хартията – по-дебела или по-тънка, която се предпочитала в зависимост от канцеларските потребности.

Като средство за писане се използва тръстиковият калем. Той бил направен от изсушени тръстикови стъбла, които се обработвали и подостряли лесно. В средата имали канал, който задържал известно количество мастило.

Най-предпочитано било черното мастило. Приготвяло се по специални рецепти и се съхранявало в пригодени съдчета от глина или порцелан. Освен черното мастило, употребявали се и мастила с други цветове – златист, червен, розов, зелен и пр., използвани когато трябвало да се подготвят по-тържествени актове или да се оцветяват отделни заглавки, пасажии от текста и пр.

Независимо от техния цвят, мастилата трудно засъхвали. Това наложило да се използват и разни средства за преодоляването на този проблем. Най-често се прибегвало до златен прашец.

Изобилието от документални материали в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ улеснява твърде Б. Недков в осветляването на следващия важен въпрос – външното оформление на османотурските и изобщо – на арабографичните документи. Те били писани на дълги и тесни листове, чиито размери зависели от конкретните потребности. Най-предпочитаните били тези с ширина от 11 до 33 см. и дължина – от два до три пъти по-голяма.

За разлика от гръцкото, латинското и славянското писмо, при арабското писането се извършвало не от ляво на дясно, а обратно – от дясно на ляво. Тъй като липсвало поставянето на каквато и да било пунктуация, създавало се впечатлението, че целият текст представлявал едно изречение.

В Османската империя за официален език бил наложен турският, но за неговото писане била използвана арабската графична система. Причината за тази раздвоеност Б. Недков обяснява с факта, че с приемането на исляма от арабите, османските турци възприели и тяхната писменост.

В самото арабско писмо Б. Недков констатира две негови главни разновидности: „куфи“ и „несих“.

От XII в. писмото „куфи“ излиза от употреба.

Б. Недков изнася интересни данни за арабското писмо, употребявано в Османската империя и особено за по-видните калиграфи, оставили по-трайна диря при неговото използване.

По-нататък той разглежда и особените белези на всеки от типовете османско писмо: „Несих“, „Сюлюс“ и разновидностите на втория: „сюлюс джелеси“ и „сюлюс-и мусенна“.

При първата буквите се изписвали по-едро и преплетени една в друг, а при втората – две или повече думи били вплитани една в друга, което затруднявало твърде много тяхното разчитане.

Авторът се спира и на другите писмени разновидности :„Талик“ и „Дивани“. Не отминава и въпросите за числата сиякат, използвани в османотурските и въобще в арабописмените документи.

Посочва, че съкращенията в османотурските документи обикновено се срещали в дефтерите и се изписвали с писмото сиякат.

С отделни проблеми на османската палеография се занимава и Аспарух Велков. Вниманието му също е насочено към различните типове османско писмо – „несхи“ (или „несих“), „сюлюс“, „талик“, „дивани“, „рика“ и „сиякат“, като той също посочва при какви случаи и при писането на какви документи те се използвали. Констатациите му по същество съвпадат с тези на Б. Недков. По-съществен е приносът на А. Велков в разработването на тайнописа в османската канцеларска практика, но този въпрос се отнася повече към османската дипломатика.

Арабското писмо привлича вниманието и на Никола Попов. В своя студия той се спира на палеографските особености на палеографската категория „сиякат“.

Съществен принос в османската палеография внася и друг виден наш османист – Стефан Андреев. Неговият поглед е насочен главно към дефтерите. Тук ще се ограничим да изтъкнем, че този вид документи били твърде важни като извори за нашата история, поради което напълно заслужават тяхното палеографично проучване, което е извършил Ст. Андреев.

Негова е и заслугата за осветляване на въпроса за съкращенията в османската канцеларска практика, като по този начин допълва писаното по този въпрос от Б. Недков.

В хронологически ред на представяне, към проблемите на османската палеография насочва своето внимание и Валери Стоянов. Заслугата за това очевидно принадлежи на проф. Б. Недков, чийто възпитаник в Софийския университет е той. Не по-малко ползотворно е влиянието, което оказва върху него проф. д-р Г. Хазаи, при когото младият османист специализира в Берлин. Това обстоятелство му позволява да разшири и обогати своята работа "Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie. Eine wissenschafts-historische Untersuchung", издадена в Берлин.

В тази монография на В. Стоянов е отделена специална глава на проблема за обработката на османотурските документи като исторически извор. Авторът е проследил обработката им не само в хронологически аспект – до края на XIX в., и отделно през XX в. (до 20-те г. на това столетие), но се е спрял и на постиженията на османската палеография в Европа, на Балканите и в самата Турция. За периода до края на XIX в. е отделил специално внимание на постиженията на изследователите Н. Almkvist, М. Belin, М. Е. Blochet, А. Refik и др., а за периода на XX в. – на А. Seref, Н. Edhem, А. Refik, J. Gregorewski, J. Н. Mordtman и др.

Проблемите на *османската дипломатика* в България след края на Втората световна война също се третират във **втора глава** на дисертацията. В тази област се занимават специалисти по османска палеография. Между двете дисциплини няма съществена разлика, поради което с тях се занимават почти едни и същи специалисти.

Отново на първо място сред изследователите на османската палеография и дипломатика се нарежда името на Б. Недков. На тази помощна историческа наука е посветена първата част на споменатия по-горе труд “Османска дипломатика и палеография“. Навлизайки в дебрите

на тази научна област, авторът се спира най-напред на отличителните белези на османотурските документи. При разглеждане на въпроса за класификацията на тези документи, той изхожда от постиженията на Лайош Фекете (1891-1969 г.), който застъпва тезата, че най-важният критерий при определянето на класификацията на османотурските документи са институциите, които ги създават и които той разделя на две главни групи: духовни и светски. Документите от първата почивали изцяло на законите на шериата, а тези на втората – на различните законодателни актове на светските власти.

Б. Недков не приема това разделение на османотурските документи, тъй като според него то било опит за механично пренасяне в османската дипломатика на класификационната система от Западна Европа, която действително разделя средновековните документи на светски и духовни. Този подход не отразявал спецификата на османотурските документи, които, макар да били създавани от светски и духовни институции, по същество коренно се различавали от тези в Западна Европа. В средновековните европейски държави съществувало ясно разграничение между двете власти – светска и духовна, при което всяка една от тях имала своите отделни институции. В Османската империя подобно разделение липсвало, тъй като двете власти се преплитали едната с другата. Издаваните от тях документи били „просмукани“ изцяло от духа на исляма. Държавният глава на Османската империя – султанът, бил едновременно и държавен и духовен глава (халиф), каквито прерогативи нямал нито един владетел в средновековна Европа. И обратно: духовното лице кадъ-аскерът в същото време изпълнявало и редица светски функции, отнасящи се до въпросите на войската. Подобни функции изпълнявали и неговите подведомствени органи – кадиите, които паралелно с религиозните си задължения, имали и светски задължения – да следят и контролират на място изпълнението на различните актове на светската власт. Те били са също съдии.

Изхождайки от спецификата на устройството на Османската империя, Б. Недков изтъква, че не можело в никакъв случай да се тегли рязка граница в османотурските документи и да се разграничават на „духовни“ и „светски“. Поради тази причина, той предлага нова класификация за тях: 1. Султански документи 2. Документи на висшите органи на централното управление в столицата и провинцията (бейлербействата) 3. Документи на по-низшите органи на властта, също в столицата и провинцията и 4. Документи на частни лица, които били изпращани до различните държавни органи.

По-нататък се спира поотделно на облика на всяка една от предложената групировка.

Обръща внимание и на изложението в османотурските документи. Първият елемент от него била експозицията (на турски: „накъл“), която съдържала информация за причините, предизвикали съставянето на документа – появата на нов закон или друг държавен акт, предложение от страна на великия везир или друг държавен орган и пр. От експозицията се преминавало към диспозицията (на турски: „хюкюм“ или „емир“), която съдържала решението на султана под формата на заповед и пр. на поставения въпрос. Като съставна част на писмото, диспозицията била значително по-кратка по своя обем от експозицията. След диспозицията следвало нова съставна част – напомняне (на турски: „текид“ или „техдид“) за точното изпълнение на султанското решение или заповед и заплахи за различни наказания (санкции), при констатирани нередности или нарушения от страна на адресата.

Заключителната протоколна част включвала датата на създаването на документа, която се изписвала в края на реда, а ако нямало място, тогава се изписвала на нов ред. Датировката

в османотурските документи се извършвала обикновено според мюсюлманската лунна година, като датата, месецът и годината се изписвали с думи и по-рядко с цифри. Под датата следвало местоиздаването на документа. По-нататък следвали подпис и печат на автора на документа, с добавката „край“ или „свърши се“. Единствено под султанските документи не се поставял подпис. Тази функция изпълнявала туграта, която се поставяла не в края, а в началото на документа.

Документите на великите везири, бейлербейовете и други представители на върховната административна власт, отправяни до чужбина се отличавали от султанските документи с това, че при тях липсвала туграта, а вместо нея в писмото (обикновено от вида „мектуб“) се поставяло споменатото вече „пенче“, представляващо също плетеница от стилизирано писмо. Както туграта, така и този знак през вековете на Османската империя претърпял определено развитие.

Документите, отправяни до вътрешността на страната се обозначавали с наименованията „емирнаме“ и „буюрьлъдъ“ (със значение на писмена заповед).

Б. Недков не отминава и документите на по-низшите органи на държавната власт в столицата и провинцията. Тяхното разнообразие било изключително голямо, което позволявало да бъдат групирани в няколко подгрупи: делови писма, удостоверения, разрешителни, съдебни актове, поздравителни писма (придружени с техните арабски, персийски или османотурски наименования). По своята структура те се отличавали от горните два вида документи със своя по-опростен строеж – липсвало обръщението, поради което направо се преминавало към изложението на проблема и причините, които са го предизвикали.

Твърде разнообразни, според Б. Недков, били формите и строежът на писмата на частните лица до различните държавни органи. Сред тях той откроява два по-съществени типа: „арзухал“ (с различни други наименования) и „махзар“. При арзухала били налице елементите на обръщение, изложение, дата и подпис. При махзарите липсвало обръщението. Често пъти и при двата вида документи липсвала и датата. Когато тя била налице, при арзухала се изписвала с цифри, а при махзарите – с думи. Накрая и при двата вида следвали подписите и печатите на подателите (едно или повече лица).

Както в западноевропейската, така и в османотурската дипломатика първенстващо положение се отдавало на оригиналните документи. Когато такива по една или друга причина липсвали, на преден план излизали преписите.

В труда на Б. Недков е отделено специално внимание и на проблема за „дефтерите“, които се употребявали широко в практика на османските канцеларии, паралелно с т. нар. „сиджили“. И двата вида документация са със значението на регистри. Освен тях съществувал и трети вид т. нар. „рузнаме“, който термин означавал буквално дневник, воден за приходите и разходите на дадено лице или служба, но в който се отбелязвали и някои събития.

Наличната документация според Б. Недков свидетелства за стройна организация на държавния и стопански живот в Османската империя, което било и една от главните причини, за да може тази империя да просъществува цели седем столетия, при това разпростряла се на три континента.

След Б. Недков съществен принос в османската дипломатика внася Аспарух Велков. Изследването му е изградено изцяло на османотурската документация, съхранявана в Ориенталския отдел на националната ни библиотека.

След продължителното ѝ проучване А. Велков обособява наличните османотурски документи в 29 отделни групи, а именно: (подредбата им не е по значимостта на тяхното съдържание и предназначение, а по азбучния ред на наименованията им – ДК) 1. Акт 2. Бележка 3. Билет 4. Дневник 5. Договор 6. Донесение 7. Заповед 8. Извлечение 9. Изложение 10. Кайме 11. Молба 12. Наме 13. Нота 14. Облигация 15. Писмо 16. Полица 17. Притурка 18. Протокол 19. Пусула 20. Разписка 21. Регистри 22. Решения 23. Сведения 24. Сенед 25. Сурет 26. Таблици 27. Тескере 28. Темесюк и 29. Чернова.

Не отминава въпроса за разположението на текстовия материал на османотурските документи. Констатациите му в тази насока съвпадат с тези на неговия предшественик, Б. Недков.

По-широко е застъпен въпросът за датирането на османотурските документи, който в по-сбита форма е разгледан и от Б. Недков. От наличните в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ османотурски документи авторът прави извода, че при тях са налице две групи дати – едни, намиращи се в основния текст или в съпътстващите ги разни допълнения, бележки и пр. и други – които определят времето на написването на документните.

Като Б. Недков и А. Велков обръща внимание на факта, че поради различни съображения – религиозни или икономически, административните власти в Османската империя си служели с няколко календара: „хиджри“ – наименование на арабската лунна година, считана от 622 г., „мали“ (арабски лунно-слънчев), въведен през 1677 г. и „руми“ – въведен през 1839 г.

Също акцентира, че при османотурските документи обозначаването на датите е вървяло по два начина: с цифри и думи, без обаче да се поясняват причините за тази практика.

При европейските и при османотурските документи съществен момент съставлява тяхното легализиране, без което те са губели своето предназначение и стойност, независимо от това дали са били издавани от държавни и обществени институции или от частни лица. Затова в своя труд А. Велков основателно е отделил специално внимание и на този въпрос. Самата система според него се осъществявала чрез една сложна процедура, началото на която съставляват подписите. Тях той разделя на две основни групи: едните, поставяни от султана или други представители на висшата държавна власт и другите – от по-низши органи на администрацията и частни лица.

Вторият съществен момент при легализирането на османотурските документи били печатите – до или под подписите, а при султанските – и над текста на документите. И А. Велков подразделя печатите на два вида: лични и административни, каквато е практиката и при европейските документи. При личните печати в османотурските извори има и някои специфични особености: в тях освен името на собственика им и неговите длъжности се добавяли и някои думи или изрази, свързани с вярата в религията.

За облика на писмената практика в Османската империя през XIX в. вместо конкретни характеристики за всеки един вид от тях, авторът е предпочел да ги илюстрира с един албум. Това придава още по-голяма значимост на труда му и всеки изследовател на българската история за периода от края на XIV в до 1878 г., който използва османотурски документи, не може да мине без него.

А. Велков е автор и на монографично изследване, посветено на тайнописа при османотурските документи. То обаче спада към друга дисциплина – криптографията.

След Б. Недков и А. Велков трайна диря в проучването на османската дипломатика остава и Валери Стоянов. Интересите му и към тази дисциплина не са изненадващи, след като той се занимава и с проблемите на османската палеография, какъвто е случаят и с двамата негови предходници. Специално внимание е отделено от В. Стоянов на теоретичните разработки в областта на османската палеография на двама от най-видните нейни изследователи – Франц Крелиц и Лайош Фекете.

Първият от тях привлича вниманието му със статиите, поместени в сп. *“Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte“*, а вторият – с фундаменталния си труд *„Einführung in die osmanisch-türkischen Diplomatik der türkischen Botmassigkeit in Ungarn“*. Budapest, 1926. На Л. Фекете като един от родоначалниците на съвременната османска палеография и дипломатика В. Стоянов е отделил значително място и в съчинението си *„Дипломатика на средновековните извори. (Владетелски документи)“*. С., 1991.

Не е отминал и постиженията в областта на османската дипломатика и на някои други изследователи като А. А. Заянчковски, Я. Райхман, Г. М. Губоглу, както и на Б. Недков.

В. Стоянов подчертава, че разделителната линия между османската палеография и дипломатиката е доста тънка, поради което с османската дипломатика се занимават предимно специалисти в османската палеография.

Приложената в края на монографията на В. Стоянов библиография привлича също вниманието на османистите и в почти всички излезли у нас и в чужбина рецензии и отзиви е обърнато внимание и на нея, като тя се преценява като сериозно постижение на автора.

Проблемите на османската палеография и дипломатика са обект на внимание и в следващи публикации на В. Стоянов. В една от тях той разширява кръга с разглеждането на проблема за развоя на османската палеография като научна дисциплина в Европа през XVI-XX в.

На тази проблематика е посветена и докторската му дисертация, която той защитава в началото на 1981 г. Впоследствие тя е обнародвана в Западен Берлин в престижната поредица на Клаус Шварц *„Ислямистични проучвания“*. Книгата съдържа най-богатата за времето библиография по османотурска палеография и дипломатика и има за нея над 15 рецензии в европейски и американски ориенталистични списания.

Той дава отговор на въпроси, които не са били обект на внимание от Б. Недков и А. Велков. Първият от тях е: защо досега липсва обобщаващ труд върху османската дипломатика: докато при българската дипломатика основният проблем произтича от липсата на достатъчно извори, които да послужат като база за нейното изграждане, при османотурската причините били от противоположно естество, т.е. наличието на голям брой документи, при това и твърде разнообразни по своето съдържание.

Като втора, по-съществена причина за липсата на теоретично разработване на османската дипломатика авторът изтъква отсъствието на трудове, които да осветляват важни въпроси около еволюцията на османотурските документи, издавани от султанската власт.

На трето, но не и на последно по значение място, се изтъква голямото разнообразие на документацията на Османската империя. Простирайки своята власт на три континента, включва в своите предели голям брой бивши държави и народи, за историята на които съществува много литература, което на практика я прави трудно обозрима.

Макар че като наука, разбираана в съвременното значение на това понятие, османската дипломатика се е появила чак през двадесетте години на миналото столетие, интересът към османотурските документи датира от далеч преди това – още от началото на XVII в. насам. В

нейния развой в България В. Стоянов откроява три отделни периода, които проследява на фона на развитието и на европейската дипломатика през всеки един от тях. Към първия, простиращ се от появата на османската дипломатика като научна дисциплина до края на 40-те години на XX в., Стоянов причислява османистите Петър Миятев и Гълъб Д. Гълъбов.

Към втория период (50-те-60-те години на XX в.) отнася Г. Гълъбов, Б. Недков, Н. Попов, Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Стр. Димитров и др.

Сред тях като най-ярка фигура изпъква Б. Недков, който се спира най-обстойно на отличителните черти и характеристики на различните видове документи, използвани в документирането на живота.

Другите споменати от В. Стоянов изследователи имат приноси повече в издирването, превеждането и издаването на османотурските документи.

Към третия и последен период (от 80-те години на миналия век до наши дни), авторът е причислил Бистра Цветкова, Стефан Андреев, Елена Грозданова, Аспарух Велков и др.

Като Б. Недков и В. Стоянов не пропуска да отбележи, че извършеното групиране на османотурските документи от Л. Фекете на „светски“ и „духовни“ е резултат по-скоро на едно механично пренасяне на принципите на европейската дипломатика в областта на османското изворознание, без да се държи сметка за съществените различия в устройството на европейските държави и Османската империя.

От казаното е видно, че всеки един от посочените автори внася съществен принос в османската дипломатика, благодарение на което тя бързо се развива и специалистите у нас доближават равнището на специалистите в тази област в по-развитите европейски страни.

В трета глава вниманието е насочено към три сродни помощни исторически науки: нумизматика, сфрагистика и глиптика.

В първите следвоенни години и трите продължават да се разглеждат като съставна част на археологията, тъй като предметите, с които се занимават са придобивани главно чрез извършвани археологически разкопки в различните краища на българските земи. И до сега в историческите музеи, в които има археологически отдели, сбирките от нумизматичен, сфрагистичен характер, както и глиптиката, която е неразделна част от тях.

Силно благоприятстващ фактор за развитието на трите помощни исторически науки е извършената административно-териториална реформа в страната в края на 50-те години на миналия век, в резултат на която се появяват исторически музеи в 28-те окръжни центрове, по-късно са преобразувани в областни. Във всеки от тях отново е открит и археологически отдел с назначени археолози. Предприетите нови археологически разкопки през 60-те, 70-те и 80-те години довеждат до по-нататъшно обогатяване на музеите с нови експонати.

Челно място в областта на археологическата наука продължава да държи Археологическият институт, който по-късно се обединява с Археологическия музей в една институция в рамките на Българската академия на науките. Това спомага и за по-нататъшно разширяване на печатните издания. Наред с излизащите дотогава „Известия на Археологическия институт“ (1952 -) в края на 50-те години се появява и сп. „Археология“ (1959 -). Страниците и на двете издания са широко отворени за публикации по нумизматика, сфрагистика и глиптика. По-късно започва да излиза и сп. „Нумизматика“ (1969-1991 г.), което се превръща в главна трибуна на работещите в трите помощни науки. След радикалните промени в края на 80-те и началото на 90-те години, поради финансови затруднения, излизането на сп. „Нумизматика“ е прекратено и заместено с

„Нумизматика и епиграфика“ (2003 г.), а след него, продължава да излиза веднъж годишно под името „Нумизматика, сфрагистика и епиграфика“ (2004 -).

Както при османската палеография и дипломатика, така и при тези три помощни исторически науки работят едни и същи специалисти, което е естествено, имайки предвид близостта на тяхната проблематика.

В областта на нумизматиката в годините непосредствено след края на Втората световна война най-ярко се откроява фигурата на Тодор Герасимов, който започва своята изследователска дейност през довоенния период. Като нумизмат той остава в Археологическия институт с музей при БАН, където работи до края на своя живот (1975 г.). В продължение на три десетилетия проучва постъпилите нови нумизматични находки в Археологическия институт с музей при БАН. Заедно с това се занимава с откриване на нови монети и монетни съкровища, заради което често пътува из различните краища на страната. Едновременно с това продължава да поддържа редовно започнатата през довоенния период от Н. Мушмов и него рубрика за нумизматични находки на страниците на „Известията на Археологическия институт с музей при БАН“.

Т. Герасимов участва активно в живота на археолозите, нумизматиците и сфрагистите както у нас, така и в чужбина. Той е и първият лектор по нумизматика в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“. Дълги години е редактор на сп. „Нумизматика“ и пр.

Малко преди да почине, Т. Герасимов успява да обобщи в един труд по-главните си постижения като нумизмат и сфрагист – „Антични средновековни монети в България“. 1975 г.

Една от големите заслуги на учения е, че той подготви един не малък брой по-млади кадри от археолози, нумизмати и сфрагисти. Сред тях на първо място е Йорданка Юркова, която след завършване на висшето си образование по история в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ има щастието да постъпи на работа в Археологическия институт с музей при БАН и за няколко десетилетия извървява пътя от обикновен сътрудник до негов директор.

Колкото и да е значима служебната ѝ кариера, не тя дава отпечатък върху нейния облик като творец. По-важно е обстоятелството, че още от първите месеци в музея, тя попада под благотворното влияние на Т. Герасимов и вероятно не без неговото въздействие трайно се ориентира към нумизматиката. Като своя учител и тя насочва вниманието си към нумизматичните находки, направени не само в българските земи, но и в тези на съседни балкански държави, отнасящи се до античната и средновековна епохи. Юркова отдава изключително голямо значение на монетите и монетните съкровища като важни исторически извори, особено за онези времена, за които няма други източници. Младата нумизматка застава твърдо зад тезата, че за разлика от писмените източници, при монетите вероятността от фалшификации е значително по-малка. Разбира се, тя не изключва такива и при тях.

За един период от около половин век изследователска дейност Й. Юркова оставя след себе си поредица от монографии: „Античните монети в България (1971 г.)“, „24 монети и печати в България“ (1978 г.), „Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II-III в. (1978 г.)“ и „Монетите на тракийските племена и владетели“ (1994). Сред тях не на последно място е и „Български средновековни печати и монети“, която издава съвместно със своя колега Вл. Пенчев (1990 г.).

Спечелила си името на ерудиран нумизмат, Й. Юркова е канена като желан консултант от не малък брой археолози и нумизмати в различните краища на България. Подобно на своя предшественик Т. Герасимов и тя чете лекции по нумизматика пред студенти и участва в редактирането на сп. „Нумизматика“.

Паралелно с Й. Юркова като нумизмат работи и Владимир Пенчев. По-голямата част от изследователската си дейност той извършва в Националния исторически музей, който се оказва едно от богатите нумизматични средища в България. На тяхното проучване той отделя голямо внимание. Подобно на Т. Герасимов и Й. Юркова и той полага усилия за издирване на нови монети и монетни съкровища. Автор е на голям брой статии, посветени главно на средновековните български монети. По-значителна следа оставя монографията му „Български средновековни печати и монети“ (1990 г.), в която е съавтор на Й. Юркова.

Вл. Пенчев работи и в областта на сфрагистиката, т.е., занимава се с проучване на печати.

С прецизната си работа той също си спечелва авторитет на ерудиран нумизмат и сфрагист. Освен че има уважението на широката археологическа гилдия, той е канен и като експерт от различни държавни институции, в които по едни или други причини попадат нумизматични и сфрагистични находки.

Сред по-младата генерация сфрагисти на преден план излиза името на Иван Йорданов. Първоначално и той се насочва към нумизматиката, но постепенно се ориентира към издирване и проучване на средновековни печати. Автор е на поредица от статии, посветени на различни сфрагистични находки. Най-голяма значимост обаче има издаденият от него „Корпус на печатите на средновековна България“ (претърпял две издания – 2001 и 2016 г.). С този труд той продължава делото на Н. Мушмов от предвоенния период и на Й. Юркова и Вл. Пенчев в последните няколко десетилетия.

Към по-младата генерация, археолози, занимаващи се с проблемите на нумизматиката и сфрагистиката принадлежи Дочка Аладжова. Тя започва своята научна кариера в музея „Плиска“ и в Историческия музей в Шумен. От средата на 90-те години на миналия век е в Археологическия институт с музей при БАН, където в продължение на близо десетилетие завежда секция „Нумизматика и епиграфика“. Автор е на поредица от статии, посветени на проучването на различни монети и монетни съкровища.

В областта на глиптиката се изявява най-ярко Ани Рошковска – по професия изкуствовед. Тя е и автор на единственото у нас проучване на възрожденската глиптика в българските земи, поместено в поредицата „Помощни исторически дисциплини“ (т. 1, 1979 г.). Макар че не е нито историк, нито археолог, тя също проявява интерес към сфрагистиката и още в началото на 80-те години на миналия век издава монографията си „Български възрожденски печати“, която за сега остава най-сериозно постижение на сфрагистиката за печатите от възрожденската ни епоха.

Четвърта глава третира проблемите на *генеалогията и историческата метрология*. Разглеждането им в отделна глава е извършено единствено по структурни съображения, за да има известна съразмерност между включените в дисертационния труд глави.

В параграфа за генеалогията е проследен трудният път на тази помощна историческа наука в следвоенния период. Никоя друга научна дисциплина в България през разглеждания хронологически отрязък не е срещала толкова препятства както тази. Причината за това идва от обстоятелството, че е обявена за „буржоазна“ и като такава не можела да има място в българската социалистическа историческа наука.

Въпреки това, намират се група ентузиастични около видния общественик Иван Платиканов (сред които е и Лазар Георгиев), които се заемат с нейното „легализиране“. До радикалните промени в края на 80-те години на миналия век, обаче, усилията им почти не дават резултат.

Поради всичко това, първите стъпки на тази наука в България датират от началото на 90-те години на миналия век. Тогава се учредява Генеалогичното дружество, тогава започва да излиза и неговият печатан орган – сп. „Родознание“. И дружеството и списанието първоначално се оглавяват от акад. Веселин Хаджиниколов, който като директор на Етнографския институт с музей при БАН изиграва важна роля в първоначалния стадий от развитието на генеалогичната наука в България. Остава след себе си поредица от статии, поместени в органа на дружеството, които обаче имат повече популяризаторски, отколкото изследователски, приносен характер.

Същинското развитие на генеалогията като наука е свързано с името на Антоанета Запрянова, която няколко години след основаването му застава начело на Генеалогичното дружество. Тя е научен работник в системата на Института за история при БАН и е една от първите, които проф. Кънчо Георгиев привлича в основания от него през 70-те години на миналия век сектор „Помощни исторически дисциплини“ към тогавашния Единен център по история при БАН. След закриването на Единния център (обединяващ пет научни института на БАН и Историческия факултет при Софийския университет „Св. Кл. Охридски“), секторът е преобразуван в секция под същото наименование и със същия ръководител.

Още с първите си стъпки като генеалог А. Запрянова привлича вниманието не само на историческата, но и на по-широк кръг българска общественост. Причина за това е издадената от нея монография „Генеалогия или как да изследваме своя род“ (1994 г.), която за по-малко от десетилетие претърпява и второ издание (2003 г.). Трудът е предназначен като ръководство за всички, които желаят да се занимават с родови проучвания. В него обаче са включени и глави, в които се разглежда както историческото развитие на генеалогията като наука, така и някои теоретични проблеми, свързани със спецификата ѝ като помощна историческа наука.

Благодарение на огромната си енергия, А. Запрянова успява да укрепи Генеалогичното дружество, което през 2010 г. прераства в Българска генеалогична федерация. Дейността на федерацията е забелязана от Международната асоциация по генеалогия и хералдика, която я прима за свой член.

Благодарение на А. Запрянова генеалогичната общност в страната води свой редовен организационен и научен живот, доказателство за което са не само ежегодните провеждани конференции в столицата, но и издаването на дружественото списание. Вън от него продължава да се поддържа и поредицата „Помощни исторически дисциплини“.

Паралелно с А. Запрянова към областта на генеалогията се насочват и други изследователи. Сред тях едно от първите места се пада на Манчо Веков, който макар и да работи в друга научна област, има и две публикации с генеалогична тематика. Първата от тях е един наукометричен поглед към сп. „Родознание/Genealogia“ (2015 г.), а втората е монографията му „Българската генеалогия в годините на прехода (1990–2015). Историографски и наукометрични аспекти“ (2017 г.). В нея той се занимава не само с разработването на някои теоретични проблеми на генеалогията като наука за рода и обществото, но и проследява нейното развитие като помощна историческа наука през изминалото четвърт столетие.

Свои разработки в областта на генеалогията обнародва и Николай Поппетров, който е известен познавач на политическия живот на България в следосвободенския период и особено в годините от края на Първата световна война до края на Втората. Той е автор на поредица статии, публикувани на страниците на дружественото списание, в които разглежда широк кръг от проблеми за значимостта на устните извори и др. В това отношение той е

продължител на започнатото от А. Патерински дело, който за жалост умира в началото на своята изследователска дейност.

В областта на генеалогията се изявява и М. Малинова. Тя също е член на секция „Помощни исторически дисциплини и информатика“. Има ред публикации в сп. Родознание/Genealogia.

Авторката споделя много любопитни факти като прави сравнение и характеристика на обичаите и традициите в Китай.

Тук не може да се подмине и без да се спомене името на Тиен Дзиендзюн. С това следва да се подчертае, че се дава възможност и на чуждестранния изследовател да се докосне до проблемите на българската генеалогия.

Изследователската дейност, с която се занимава П. Пейковска би могла да помогне също много на генеалозите, които проучват родовите разклонения в унгарските земи. С познавателна стойност е статията на Пейковска, която проследява миграциите от Австро-Унгария към България в края на XIX и началото на XX век.

Към генеалогията насочват своя поглед и някои по-млади специалисти – М. Христова и М. Любенова, подготвяни в секцията „Помощни исторически дисциплини и информатика“ в Института за история при БАН. Към тази група спада и Т. Одрински, който се занимава с проблемите на генеалогията като интердисциплинарна дисциплина и връзката между генеалогията и фалеристиката.

Новите технически достижения и тяхното използване в генеалогичната наука стават обект на внимание на Евг. Делев и Н. Чаръкчиев.

В параграфа за *историческата метрология* е обърнато внимание на факта, че за разлика от другите помощни науки, изследователският кръг при нея е силно стеснен и се ограничава до известна степен с името на проф. Манчо Веков – сътрудник в секцията „Помощни исторически дисциплини и информатика“ при Института за исторически изследвания. Той е автор на голям брой статии, както и на две монографии, в които разглежда не само развоя на тази помощна историческа наука, но и важни теоретични проблеми, отнасящи се до нейното значение за развитието на българското общество както през изминалите исторически епохи, така и в настоящия момент. Не са отминати също приносите, макар и по-скромни, на Давид Коен, за предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България и българските земи.

Последната, **пета глава**, е посветена на историческата *география и картография*. И при нея в първите две години след края на Втората световна война продължават да работят довоенните специалисти Димитър Яранов и Иван Батаклиев. След тяхното отстраняване от Софийския университет настъпва период на застой. Делото им е продължено донякъде от Веселин Бояджиев, преподавател по география в същия университет. През 2016 г. той издава „Увод в историческата география“, който всъщност е курс от лекции, които чете пред студентите по археология в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“.

По-трайна дияра в областта на историческата география и картография като наука оставят други двама изследователи. Първият от тях е Петър Коледаров, юрист и историк по образование. Той се насочва към проучване на промените на границите на средновековната българска държава, на които посвещава едно двутомно съчинение. В него авторът се е опитал да внесе корекции на редица грешки, допуснати от историците-медиевисти в периода от края

на XIX и първата половина на XX в. („Политическа география на средновековната българска държава“. Ч. 1. С., 1979; Ч. 2. 1186-1396. С., 1989.).

Той е автор и на монография, в която третира промените на границите на Македония като историко-географска област през античността и в средните векове. („Името Македония в историческата география“. С., 1985).

Наред с тези две съчинения Коледаров е автор и на отдели статии по въпросите на историческата география, някои от които са публикувани в поредицата „Помощни исторически дисциплини“, сп. „Исторически преглед“ и останалата периодика.

Паралелно с него съществен принос в историческата география прави и Красимира Гагова, която в определен период от време е сътрудник в Института за история при БАН. Тя е автор на монографията „Тракия в българското средновековие“ (1995 г.), с която допълва изследванията на П. Коледаров. Обект на нейното изследване са историко-географските промени в една област, която е твърде тясно свързана с историческото развитие на българската държава през средните векове.

Известно отношение към историческата география има и Тошо Спиридонов, по професия траколог. Заедно с Александър Фол хвърлят известна светлина върху географските изменения в Тракия през античната епоха. Той е автор и на труда „Историческа география“ (1996 г.), който в по-голямата си част представлява сборник в който описва неговите археологически разкопки.

Към всяка една от главите е дадено **библиометрично приложение** на основата на репрезентивна извадка на използваната в дисертацията литература за съответната помощна историческа наука.

В **Заключението** е направено обобщение на главните изводи. Показано е, че тези науки се развиват в един труден период, в който ярко се очертават два етапа – единият от 1944 до 1989 г. и другият – от 1989 до настоящия момент. Главните препятствия през първия идват от идейната скованост в духовния живот, която дава своето негативно отражение. През втория период трудностите са от свършено друго естество – финансова стагнация и липса на държавна подкрепа. Това става причина за известен застои в развитието на помощните исторически науки, който в една или друга степен продължава и до сега. Въпреки тези трудности, разглежданите в труда помощни исторически науки продължават своето съществуване.

В края на труда е приложена **Библиография**, разделена на три части: извори, периодични издания и литература (статии и книги), използвани при написването на дисертационния труд.

Отделно е поместен и списък на по-главните научни приноси на дисертанта.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ

1. За първи път в историческата ни литература се предприема историографски преглед на група помощни исторически дисциплини – палеография, османска палеография (и дипломатика), нумизматика, сфрагистика, генеалогия, историческа география и картография за периода от края на Втората световна война до настоящия момент.

2. Макар всяка една от посочените помощни исторически дисциплини да има свой специфичен облик и конкретна проблематика, общият поглед върху тях позволява да се открият и някои закономерности в тяхното развитие през разглеждания хронологически отрязък. Констатирани са два етапа в тяхното развитие, обусловени от цялостното общественоразвитие на България. Първият обхваща времето от края на Втората световна война до края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век, през който страната по стечение на различни обстоятелства попада в сферата на съветското влияние с всички произтичащи от това последици и на първо място – от цялостното преустройство на нови идеологически основи. Това преустройство засяга и разглежданите помощни

исторически науки, но не в такава степен както самата историческа наука, особено онези нейни клонове, които се занимават с по-новите периоди в общественopolитическото развитие на страната. Някои от включените в дисертационния труд помощни исторически науки (палеографията и османската палеография) имат за задача издирването и обработването на писмени извори, отнасящи се до по-отдалечените исторически епохи – античността, средните векове и периода на османското владичество в българските земи.

3. Показано е, че за разлика от по-напредналите европейски държави, помощните исторически науки в България възникват в по-късни исторически периоди и главно след освобождението на България от османско иго, когато в свободното Българско княжество се създава и специално министерство на просвещението, което да направлява цялостния просветен и културен живот на страната, когато възниква и първото висше учебно заведение в София, в което се пристъпва към подготовка на кадри не само за преподаватели в различните училища в страната, но и за изследователска дейност. Възпитаници на Софийския университет са и някои от най-видните изследователи в областта на помощните исторически дисциплини – Иван Дуйчев, Веселен Бешевлиев и пр.

4. Проследено е макар и в по-едри щрихи развитието на някои от разглежданите помощни исторически науки (палеографията и нумизматиката) и в довоенния период.

5. Показано е, че поради по-слабите отражения на политическите сътресения, някои от специалистите, работещи в тях през довоенния период (Ив. Дуйчев, В. Бешевлиев и др.) получават възможност да продължат своята изследователска дейност и в следвоенния период.

6. От началото на 50-те години започва подготовката на млади кадри в БАН и Софийския университет по линия на аспирантурата. Някои от тях по-късно се насочват и в областта на помощните исторически дисциплини. На отделни млади специалисти се осигурява възможността да специализират дори и в чужбина – главно в СССР и другите страни от социалистическите държави.

7. Нарастването на количеството на специалистите предизвиква потребността и от разширяване на печатната база. Още в края на 50-те години и през следващите няколко десетилетия наред със списание „Исторически преглед“ и „Известията“ на Историческия и Археологическия институт, започват да се появяват нови в лицето на поредицата „Помощни исторически дисциплини“ както и списанията – „Археология“, „Нумизматика“, „Родознание/Genealogia“, „Paleobulgarica“, които разтварят широко страниците си не само за българските, но и за редица чуждестранни изследователи.

8. Показано е, че въпреки че някои от разглежданите в труда помощни исторически науки (генеалогията, историческата метрология), които започват своето развитие по-късно, те също се развиват с усилен темпове във възходяща линия.

9. Изложените в труда факти показват, че до края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век разглежданите помощни исторически науки достигат в не малка степен равнището на родните им науки в по-напредналите европейски държави.

10. В дисертационния труд е обърнато, макар и по-бегло, внимание на състоянието на помощните исторически науки през следващия етап от общественopolитическото развитие на страната – от края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век до наши дни. Показано е, че както историческата наука като цяло, така и разглежданите помощни исторически науки изпадат в състояние на ново сериозно сътресение. Причината за това е отдръпване на държавата от разволя на духовния живот на страната и намаляването на финансовата ѝ подкрепа. Това довежда до рязко съкращаване на научния потенциал на

страната, а то не отминава и сферата на историческата наука. Настъпва чувствително намаляване на членския състав на специалистите в Историческия и в Археологическия институт с музей при БАН. Нарушава се ритмичността на издаването на специализираните издания на всички помощни исторически науки, а някои от тях за определени моменти дори са принудени да спрат своето отпечатване.

11. Настъпилата стагнация в научния живот на страната и ниското заплащане на специалистите, работещи в БАН става втората глава причина за настъпилата липса на млади кадри, които да се насочат към помощните исторически науки, за които, както е известно, се изисква особено висока професионална подготовка, за да могат да изпълняват нормално своите задължения.

Публикации по темата на дисертацията:

- Генеалогия и историческа география в България. – *Родознание/Genealogi*, София, бр. 1-2, 2016 г., с. 119-147.
- Палеографски проучвания на извори за родната ни история от български и руски учени през XVIII- XIX век. Историографски преглед. – В: Известия на Регионален исторически музей Разград. Разград, 2017, т. 2, с. 551- 581.
- Професор Марин Дринов и помощните исторически науки в България. – В: Проф. Марин Дринов. Сборник от статии по случай 180 години от рождението му, под печат